



**MAHMUZ FE'LLAR XUSUSIYATLARI (الفعل المهموز): ARAB
TILI SARFIDA HAMZALI FE'LLARNING MORFOLOGIK-
FONETIK TAHLILI**

Rashidova Umida Mirabitovna

Alfraganus universiteti talabasi

Raximjanov Masrur Nugmanovich

Ilmiy rahbar: v.b.dot.PhD

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21450741>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 01-iyul 2026 yil

Ma'qullandi: 04-iyul 2026 yil

Nashr qilindi: 06-iyul 2026 yil

KEYWORDS

mahmuz fe'l, hamza, mahmuz al-fā, mahmuz al-'ayn, mahmuz al-lām, arab tili sarfi, imlo qoidalari, sahih fe'l.

ABSTRACT

Mazkur maqola arab tili sarf ilmidagi sahih fe'llarning bir kichik turi bo'lgan mahmuz — o'zagida hamza harfi mavjud bo'lgan fe'llarning morfologik va fonetik xususiyatlarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Maqolada mahmuz fe'lning ta'rif, uning hamzaning o'zakdagi o'rniga ko'ra uch turga (mahmuz al-fā, mahmuz al-'ayn, mahmuz al-lām) bo'linishi, har bir turning tasrif jarayonidagi o'ziga xos xususiyatlari hamda hamzaning arab imlosidagi yozilish qoidalari (□ □ □ □) izchil yoritilgan. Tadqiqotda tavsifiy va komponent tahlil metodlaridan foydalanilgan.

Arab tili sarf ilmidagi fe'llar sahih va mu'tall turlarga bo'linishi ma'lum, sahih fe'llar esa o'z navbatida solim, muzaaf va mahmuz kichik turlariga ega. Ushbu maqola aynan mahmuz (الفعل المهموز) fe'llarga — ya'ni o'zak tarkibida hamza harfi mavjud bo'lgan fe'llarga bag'ishlangan. Garchi hamza texnik jihatdan illat harfi hisoblanmasa-da (shu sababli mahmuz fe'l sahih fe'llar toifasiga kiradi), uning o'ziga xos fonetik-artikulyatsion tabiati va imloviy xilma-xilligi bu fe'l turini alohida chuqur o'rganishni talab qiladi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, hamzaning arab yozuvida uchta turli tashuvchi harf (أ، و، ئ) yoki mustaqil shaklda (ء) yozilishi imkoniyati talabalar va hatto ona tili sifatida arab tilida so'zlashuvchilar orasida ham ko'p xatolarga sabab bo'ladi. Mahmuz fe'llarning tasrifida bu imloviy tanlov qat'iy fonetik qoidalarga bo'ysunadi, shu sababli bu mavzuni tizimli o'rganish amaliy savodxonlik uchun katta ahamiyatga ega.

Maqolaning maqsadi — mahmuz fe'lning ta'rifini, uning uch turini hamda har bir turning tasrif va imlo xususiyatlarini tizimli tarzda yoritishdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi: 1) mahmuz fe'l tushunchasini va uning sahih fe'llar tizimidagi o'rnini ko'rsatish; 2) mahmuz al-fā, mahmuz al-'ayn, mahmuz al-lām turlarini alohida-alohida tahlil qilish; 3) hamzaning imlo qoidalarini yoritish. Tadqiqotda tavsifiy va komponent tahlil metodlaridan foydalanildi.

Mahmuz fe'l tushunchasi va uning sahih fe'llar tizimidagi o'zni. Mahmuz fe'l — bu o'zak tarkibidagi uch harfdan (fā al-fi'l, 'ayn al-fi'l, lām al-fi'l) birontasi hamza bo'lgan fe'l turidir. Hamza arab alifbosining o'ziga xos harfi bo'lib, u bo'g'iz tovushi (halqiy) hisoblanadi va boshqa undosh

harflardan farqli, yozuvda doimiy bitta shaklga ega emas — u kontekstga (oldingi va keyingi harakatlarga) qarab turli tashuvchi harflar ustida yoziladi.

Garchi hamza fonetik jihatdan ba'zi murakkabliklarga ega bo'lsa-da, sarf olimlari uni illat harfi (ا، ي، و) qatoriga kiritmaydilar, chunki hamza o'z tovush sifatini tasrif jarayonida و yoki ي kabi boshqa harfga aylantirmaydi (garchi imloda tashuvchi harfi o'zgarsa ham, tovushning o'zi hamza bo'lib qoladi). Shu sababli mahmuz fe'llar sahih fe'llar tizimiga kiritiladi, biroq ularning o'ziga xos imlo-fonetik xususiyatlari sababli alohida kichik guruh sifatida ajratib o'rganiladi.

Mahmuz al-fā: Birinchi harfi hamza bo'lgan fe'llar. Mahmuz al-fā — bu o'zagining birinchi harfi hamza bo'lgan fe'l turidir, masalan أَخَذَ (oldi), أَكَلَ (yedi), أَمَرَ (buyurdi). Bu tur fe'llarning eng muhim xususiyati ularning amr (buyruq) shaklida namoyon bo'ladi: ba'zi mahmuz al-fā fe'llarida amr shaklida hamza butunlay tushirilishi mumkin — masalan أَكَلَ fe'lidan كُنْ (ye!) amr shakli hosil bo'ladi, bu yerda asl أَكُلْ o'rniga hamza tushirilib, soddalashtirilgan كُنْ ishlatiladi. Xuddi shunday أَخَذَ dan خُذْ (ol!), أَمَرَ dan مُرْ (buyur!) shakllari hosil bo'ladi.

Biroq barcha mahmuz al-fā fe'llarida ham bu soddalashtirish sodir bo'lavermaydi — masalan أَمِنَ (ishondi, xotirjam bo'ldi) fe'lidan ائْمَنَ emas, balki ائْمَنَ (yoki qiroatga ko'ra turlicha shakllar) kabi hamzani saqlab qoluvchi shakllar ham uchraydi. Bu — mahmuz al-fā fe'llarining amr shaklidagi soddalashtirish qoidasi umumiy emas, balki asosan eng ko'p qo'llanadigan bir necha fe'lga xos sam'iy (eshitilgan) xususiyat ekanligini ko'rsatadi.

Mudori' shaklida esa mahmuz al-fā fe'llari birinchi shaxs birlikda (mutakallim wahdah) alohida e'tiborni talab qiladi, chunki bu holatda ikkita hamza ketma-ket kelishi mumkin — masalan أَخَذَ dan mudori' birinchi shaxs shakli asli أَأْخَذَ bo'lishi kerak, biroq amaliyotda bu ikki hamzadan biri odatda alifga aylantirilib, أَأْخَذَ (men olaman) tarzida soddalashtiriladi. Bu — arab tilida ikkita ketma-ket hamzaning fonetik og'irligini yengillashtirish uchun qo'llaniladigan umumiy tamoyilning namunasidir.

Mahmuz al-'ayn: Ikkinchi harfi hamza bo'lgan fe'llar. Mahmuz al-'ayn — bu o'zagining ikkinchi (o'rta) harfi hamza bo'lgan fe'l turidir, masalan سَأَلَ (so'radi), رَأَى — bu yerda ر birinchi, أ ikkinchi harf (garchi رَأَى fe'li ayni paytda naqis mu'tall fe'l ham hisoblanadi, chunki uning uchinchi harfi ي dan kelib chiqqan). Sof mahmuz al-'ayn fe'lining sof namunasi sifatida سَأَلَ fe'lini ko'rsatish mumkin.

Mahmuz al-'ayn fe'llarining tasrifi nisbatan sahih fe'llarning odatiy tasrifiga yaqin bo'lib, ularda ko'pincha alohida murakkab o'zgarishlar yuz bermaydi, biroq mudori' va amr shakllarida hamzaning tashuvchi harfi (masalan يَسْأَلُ — so'raydi) o'zining oldingi va keyingi harakatlarga qarab belgilanadi. Ba'zi so'zlashuv uslublarida سَأَلَ fe'lining hamzasi soddalashtirilib سَأَلَ yoki hatto hamzasiz shaklda talaffuz qilinishi ham uchraydi, biroq bu adabiy me'yor emas, balki lahjaviy xususiyat hisoblanadi.

Mahmuz al-lām: Uchinchi harfi hamza bo'lgan fe'llar. Mahmuz al-lām — bu o'zagining uchinchi (oxirgi) harfi hamza bo'lgan fe'l turidir, masalan قَرَأَ (o'qidi), بَدَأَ (boshladi), نَشَأَ (paydo bo'ldi, o'sdi). Bu tur mahmuz fe'llar orasida tasrif jarayonida eng ko'p e'tiborni talab qiluvchi turidir, chunki oxirgi hamzaning tashuvchi harfi so'z oxiridagi harakat turiga (raf', nasb, jazm) qarab doimiy ravishda o'zgarib turadi.

Masalan, قَرَأَ fe'lining mudori' marfu' shakli يَقْرَأُ (u alif ustida hamza), mansub (nasb) shaklida ham يَقْرَأُ (fatha bilan, alif ustida hamza saqlanadi), ammo majzum (jazm) shaklida يَقْرَأُ tarzida, hamza endi sukunli bo'lib, yana alif ustida yoziladi — bu holatlarda o'zgarish asosan harakatda, tashuvchi harfda emas. Biroq ba'zi boshqa mahmuz al-lām fe'llarida, masalan قَرَأَ dan farqli ravishda

oxirgi hamzadan oldingi harf kasrali bo'lsa, hamza ء (ya tashuvchisi) ustida yoziladi, damma bo'lsa و (waw tashuvchisi) ustida yoziladi — bu imlo qoidalari keyingi bo'limda batafsil yoritiladi.

Amr shaklida esa mahmuz al-lām fe'llari odatda hamzani saqlab qoladi: أَفْرَأَ (o'qi!), أَبْدَأَ (boshla!) — bu yerda mahmuz al-fā fe'llaridagidek soddalashtirish (hamzaning tushirilishi) odatda yuz bermaydi, bu esa mahmuz al-lāmning mahmuz al-fā dan farqli tasrif xulq-atvoriga ega ekanligini ko'rsatadi.

Hamzaning imlo qoidalari va tasrif jarayonidagi o'zgarishlari. Hamzaning arab yozuvida qaysi tashuvchi harf ustida yozilishi umumiy fonetik qoidaga bo'ysunadi: bu qoida hamzaning o'zi va undan oldingi harfning harakatlari orasidagi "kuch ustunligi" tamoyiliga asoslanadi. Harakatlar kuch darajasi bo'yicha quyidagicha tartiblanadi: kasra (eng kuchli) > damma > fatha > sukun (eng zaif). Ikki harakatdan qaysi biri kuchliroq bo'lsa, hamza o'sha harakatga mos tashuvchi harf ustida yoziladi: kasra uchun ء (ya), damma uchun و (waw), fatha yoki sukun uchun أ (alif) yoxud mustaqil ء shakli.

Masalan, سُئِلَ (so'ralindi) so'zida hamzadan oldingi harf dammali, hamzaning o'zi kasrali — kasra dammadan kuchli bo'lgani uchun hamza ء ustida yoziladi. مُؤْمِنٌ (mo'min) so'zida hamzadan oldingi harf dammali, hamzaning o'zi sukunli — damma sukundan kuchli bo'lgani uchun hamza و ustida yoziladi. سَأَلَ so'zida ikkala harakat ham fatha bo'lgani uchun hamza أ (alif) ustida yoziladi.

Bu qoidalarni bilish mahmuz fe'llarning barcha tasrif shakllarini (mozi, mudori', amr, masdar, ism foil, ism maf'ul) to'g'ri yozish uchun zaruriy shartdir. Amaliyotda ko'pgina imlo xatolari aynan ushbu kuch ustunligi tamoyilini bilmaslik oqibatida yuzaga keladi, shu sababli mahmuz fe'llar mavzusi arab tilini o'rgatishda alohida amaliy mashqlar orqali mustahkamlanishi tavsiya etiladi.

XULOSA

O'tkazilgan tahlil natijasida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, mahmuz fe'l — o'zak tarkibida hamza mavjud bo'lgan, biroq texnik jihatdan sahih fe'llar toifasiga kiruvchi fe'l turi bo'lib, u hamzaning o'zakdagi o'rniga ko'ra mahmuz al-fā, mahmuz al-ayn va mahmuz al-lām kabi uch kichik turga bo'linadi.

Ikkinchidan, mahmuz al-fā fe'llari amr shaklida ko'pincha hamzani soddalashtirish (tushirish) xususiyatiga ega, mahmuz al-ayn fe'llari nisbatan soddashtiriladi, mahmuz al-lām fe'llari esa so'z oxiridagi hamzaning tashuvchi harfi doimiy ravishda o'zgarib turishi bilan ajralib turadi.

Uchinchidan, hamzaning tashuvchi harfini tanlash "kuch ustunligi" (kasra > damma > fatha > sukun) tamoyiliga asoslangan qat'iy fonetik-imloviy qoidaga bo'ysinishi aniqlandi, bu qoida mahmuz fe'llarning barcha tasrif shakllarini to'g'ri yozishning nazariy asosini tashkil etadi.

Xulosa qilib aytganda, mahmuz fe'llar mavzusi arab tili sarfining nozik, ammo amaliy savodxonlik uchun muhim ahamiyatga ega bo'limlaridan biri bo'lib, uni chuqur va tizimli o'rganish arab tilida to'g'ri yozish va o'qish ko'nikmalarini shakllantirishning zaruriy sharti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Sībawayh, 'Amr ibn 'Uthmān. Al-Kitāb. — Al-Qāhira: Al-Khānjī, jild IV.
2. Al-Ḥamlāwī, Aḥmad. Shadhā al-'Arf fī Fann aş-Ṣarf. — Al-Qāhira: Al-Maktaba al-'Aşriyya.
3. Al-Ghalāyīnī, Muşţafā. Jāmi' ad-Durūs al-'Arabiyya. — Bayrūt: Al-Maktaba al-'Aşriyya, jild I.
4. Ḥasan, 'Abbās. An-Naḥw al-Wāfī. — Al-Qāhira: Dār al-Ma'ārif, jild IV.
5. Grande B.M. Kurs arabskoy grammatiki v sravnitel'no-istoricheskoy osveshchenii. — Moskva: Vostochnaya literatura, 2001.

6. Yushmanov N.V. Grammatika literaturnogo arabskogo yazyka. — Moskva: Nauka, 1985.
7. Xayrullayev M. Arab tili grammatikasi (morfologiya va sintaksis). — Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2010.



**INNOVATIVE
ACADEMY**